

Ивайло Знеполски

**ИСТОРИКЪТ
И МНОЖЕСТВЕННОТО
МИНАЛО**

**Институт за изследване
на близкото минало**

1000 София, ул. Юрий Венелин № 24, вх. Б, ет. 2
тел./факс +359 2 989 17 84; 988 82 73
e-mail: minaloto@gmail.com
www. minaloto.org

Управителен съвет на института:

Ивайло Знеполски (председател)

Димитър Паница

Боряна Димитрова

Експертен съвет:

Цветан Тодоров

Румен Даскалов

Иван Еленков

Георги Господинов

Даниела Колева

Мартин Иванов

Даниел Вачков

Александър Везенков

Михаил Груев

Момчил Методиев

Ивайло Знеполски

Ивайло Знеполски

**ИСТОРИКЪТ
И МНОЖЕСТВЕННОТО
МИНАЛО**

**Институт
за изследване
на близкото
минало**

2017

AMERICA FOR

BULGARIA

FOUNDATION

Книгата е издадена с любезното
съдействие на

Фондация „Америка за България“

*За корицата: „След манифестация за 9 септември“, Кюстендил, 1980-те,
от сайта „Спомени от Народната република“.*

- © Ивайло Знеполски, автор
- © Веселин Праматаров, корица
- © Институт за изследване на близкото минало, София, 2017

ISBN: 978-954-28-2345-2

В известен смисъл, според прочутата формула на Бенедето Кроче, има само съвременна история. Историкът, като независимо кой друг индивид, винаги говори за миналото в сегашното. Той реконструира дискурсите и действията от миналото с езика, с понятията и грижите на своето време, той се обръща към своите съвременници. Но трябва да се съпротивлява на деформиращия ефект на *ретроспективната илюзия*... Неговата работа се вписва в диалектиката, в напрежението между думите от миналото и тези от настоящето.

Анри Русо

В хуманитарните науки чистото знание не е достатъчно; един преживян, дълбок и разностранен опит е задължителна съставка от истинската познавателна дейност на човека. *Преживените* събития са ключ към *наблюдаваните* събития. (...) От една страна, трупаме факти; от друга, търсим техния смисъл и техните причини. Каквито и усилия да полагат, каквито и знания да притежават, етнологът, психологът и историкът с беден житейски опит никога няма да създадат нещо повече от посредствен познавателен труд.

Жермен Тийон

Историкът се отнася с фактите така, както постъпва следователят при разпит на свидетели, но историк в действителния смисъл на думата все пак го прави не чистото установяване на фактите, които той донякъде освобождава от свидетелските предубеждения, а най-вече разбирането на значението, което открива в тях. Фактите обаче не са собствено предметът, а представляват само материала, въз основа на който се решава същинската задача: от съдията – да присъди; от историка – да определи историческото значение на едно събитие в целостта на историческото му самоосъзнаване.

Ханс-Георг Гадамер

Ивайло Знеполски
ИСТОРИКЪТ И МНОЖЕСТВЕННОТО МИНАЛО

Предварителна бележка..... 13

Въведение

ДА ЗАТВОРИМ КНИГАТА НА МИНАЛОТО

Излизането от комунизма като херменевтичен проблем 17

<i>Книгата</i> – неизяснен и незавършен проект.....	19
Постоянното преоткриване на множественото <i>минало</i>	20
<i>Прочитът</i> на <i>миналото</i> – нормативен жест или свободна интерпретация.....	22
Херменевтичната ситуация на <i>Кръглата маса</i>	24
Синхронен и диахронен <i>прочит</i> на <i>книгата</i> на <i>миналото</i>	29
Можем да <i>четем</i> само нещо, което е написано	32
Стратегии за валидизиране на <i>прочитите</i> на <i>книгата</i> на <i>миналото</i>	34
От <i>прочит</i> към изследване.....	38

Първа част

**МЕЖДУ МАКРОИСТОРИЯТА И МИКРОИСТОРИЯТА,
ИЛИ ИСТОРИЯТА В МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО**

Методологически бележки за подхода към кризата на тоталитарната система	43
Тоталитарната теория в контекста на времето.....	43
Комунизмът през призмата на теориите за социално действие и социална промяна	45
Социалният свят на индивида в сблъсък с организирания свят на системата	48
Микроисторията – реабилитиране на незначителни персонажи и факти	49
Промени в социалната структура на <i>реалния социализъм</i>	52
Изследване през случая.....	59

Мотиви в действията на отклоняващия се субект	61
Как настъпват промените?	65
Как да напишем историята на Народна република България?	69
От малка и от голяма дистанция	69
Защо се мълчи за комунизма?	72
Траекторията на режима: три ясно очертани периода	76
Режимът и обществото в трансдисциплинарна перспектива	85
Народна република България и Република България – континуитет или късане	86
Множественото минало.	
Историята „от долу“ – преживяна и разказвана	93
Устна история и писмени спомени	94
Кой какво и как си спомня	97
Разностранната физиономия на свидетеля	103
Модални биографии	106
Мемоарите и дневникът	108
Малките разкази поддържат легитимността на големите разкази	110
Архивът на „казаните неща“ и субективният статут на свидетеля	112
Да четем житейските разкази в сравнителна перспектива.....	117
Блокираният разказ	118
Два вида лагери: еврейските трудови лагери (1942–1944) и Трудово-възпитателните общежития (1945–1962)	121
Историкът на сегашното време между макроисторията и микроисторията	127
<i>Longue durée</i> и историческият материализъм	129
Връзката между ежедневие и не-ежедневие	131
История на ежедневието, микроистория и история на сегашното време	132
Типология на принципите на действие на индивидите	141
Макроисторията и микроисторията – зони на артикулиране	143

Втора част
ИДЕОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКА ПРИРОДА
НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ДЪРЖАВА

Димитров и Сталин.

Тоталитарната личност и „народната демокрация“ 149

Дневникът на Георги Димитров 153

Георги Димитров – творение на Сталин 154

Две родини, два дълга 156

За природата на *народната демокрация* 160

Последният урок на Сталин 163

Семантичната двойственост на понятието *народ* 166

Тоталитарната държава – едно органично общество

не като другите 173

Режимът и обществото – проблематизиране на границите 174

Клод Льофор – демокрацията
и празното място на властта 177

Комунистическият тоталитаризъм – фантазъм за органично
общество 180

Комунистическата партия – митичен персонаж и гарант за
интегритета на обществото 182

Диалектиката на утопия и идеология в практиката

на „реалния социализъм“ 185

Франсоа Фюре за буржоазната
и за комунистическата *илюзия* за равенството 186

Комунизмът – революционен и социален мит 188

Другадето на утопията и *тук* на реалността 191

Стратегии за отлагане на обещаното бъдеще 194

Двойната природа на утопията: инструмент за властване
и критичен метазик на потиснатите 197

За пустинята и оазисите.

**Четенето на престъпленията на комунизма в променящите
се пространствени и времеви контексти 201**

Трета част
ИСТОРИЯ И ПАМЕТ – КОНФЛИКТИ
И СЪТРУДНИЧЕСТВО

Епохата на паметта.....	211
Паметта в променящи се и наслагващи се контексти	218
Романови фикции за променения контекст на немската памет за войната.....	225
Колективна и индивидуална памет	229
Апории на паметта за комунизма:	
възмездие – прошка, покаяние – забрава,	
амнистия – амнезия	233
<i>Кръглата маса</i> – един неюридически двустранен жест на амнистиране	234
Невъзможното възмездие, или комунизмът пред създаденото от самия него законодателство.....	235
Комунизмът пред антикомунистическите законодателни актове.....	238
Реториката на заклеяването срещу реториката на отхвърляната вина.....	243
Посткомунистически апории на паметта	245
Свидетели, които не знаят за какво свидетелстват.....	248
Невъзможната прошка.....	252
Амнистия и амнезия – прагматично стопанисване на паметта.....	258
Работа върху миналото – отвъд късата памет и злопаметността.....	262
Основни фигури в полето на паметта –	
историкът, политикът и съдията	267
Твърде много памет, твърде малко памет	270
Употреби на паметта	272
Историкът и паметта	273
Политикът и паметта.....	276
Съдията и паметта	280
Историческата памет.....	284
Синдромът на комунизма.....	286

Паметта за лагерите, паметта на лагеристите.	
Вещественият свят на лагерите – монумент	
на оцелялата памет.....	289
Без следа?	290
Пробиви в стената – Петър Байчев, или скритите	
убежища на паметта	294
Заличената памет за Прага – август 1968 г.	
Войнишкият дълг – една трансисторическа	
и трансидеологическа конструкция.....	301
Периферия, белязана от травматични места на спомен	311
Пиер Нора – места на памет и места на спомняне	312
Посткомунистическа травма –	
липса на национална политика за паметта.....	314
Говоренето за националсоциализма и мълчанието за комунизма.	
Каква социална педагогика за обществото?.....	315
Комунизмът – място на спомняне без общоприета	
опорна точка	320
Към европейски места на памет?	324
Библиография	329

ПРЕДВАРИТЕЛНА БЕЛЕЖКА

След промяната от 10 ноември 1989 г. работата на историческия анализатор се развива в условията на голям прелом в историческата темпоралност, прекъсване на историческия континуитет, и поради това – в контекста на две като че трудно съвместими задачи. От една страна, падането на комунизма слага край на една епоха и набелязва контурите на кардинална политическа и социална промяна. Така историкът се изправя пред задачата да осмисли и обясни тази промяна, да превърне в обект на изследване полувековния период на комунистическото властване, да назове политическата му природа и формите ѝ на реализация в претърпените от режима мутации, да изясни оставеното наследство и неговото продължаващо въздействие. Това е задача по-скоро на концептуалната историография, на класическата история, която може да бъде изпълнена с работа в архивите и привличането на подходи от политическата философия. От друга страна, успоредно с радикалната политическа промяна, се разкрива кризата на класическата история, все по-видима става промяната в масовите очаквания към нея. Демократичната промяна предизвиква истински взрив на паметта и България навлиза в епохата на паметта, започнала едно-две десетилетия по-рано в Западния свят.

Настъпва период на фрагментиране на паметта и експониране на неподлежащ на калкулиране или обобщаване брой частни разкази, всеки със своите претенции за историческа истина. Всичко това води до подкопаване на големите разкази и обичайните оценки на близкото минало. Така историкът се изправя пред голямото предизвикателство как да съчетае двете задачи, пред които го изправя моментът, как да отговори на очакванията на хилядите носители на събудената, на възстановената памет и в същото време да постигне обективна оценка на случилото се. Тоест как, ако не да примири, поне да съчетае една множествена история на комунизма с избягването на опасността от размиване на контурите

на историческото време – опасността от опростен редукионизъм и релативизъм.

Текстовете, включени в книгата (непубликувани, публикувани у нас или в чужбина), са писани през последните две десетилетия¹, по различно време и по различни поводи, и са израз на трайния ми интерес към осмислянето на комунистическия феномен, на комунистическия режим в България и на живота на обикновените хора в комунистическото всекидневие. Обединява ги определена гледна точка, която можем да определим като гледната точка на изследователя, изправен пред предизвикателствата и изпитанията на паметта, противоречивите свидетелствания и множествеността на частните разкази и съдби. Кутията с инструменти на този изследовател включва както добросъвестното документиране на феномените, така и интерпретационни техники, идващи от политическата философия и широк спектър социални науки, с особен акцент върху новите проблематики и новите подходи в съвременната историография – ситуацията на историка на сегашното време, микроисторията, връзката между история и памет, „места на памет“... Заглавието на книгата отправя едновременно към историка като нарицателна фигура, един вид чиста познавателна функция, и към един конкретен историк, носител на белязани от субективността му спомени и памет, но също и към опита тези две фигури да бъдат помирени и съчетани. Научното изследване не бива да се смесва с политиката на деня, но в същото време историята не може да няма своите морални и политически ориентири. Работата на историка не се ограничава с установяването на фактите, но предполага и интерпретация на тези факти, насочена е не само към истината, но и към доброто. Науката не бива да се смесва с политиката, но историкът на сегашното време трябва да е в състояние да предложи приемлива концептуална рамка, въз основа на която индивидите да разгърнат собствените си способности за равносметка, оценка и избор, който в края на краищата много често е политически.

Две са използваните от автора логика за групиране на включените в книгата текстове: от една страна, *ретроспективната*, даваща представа както за хронологията в разгръщането на проблематиката, така и за пътя, извървян от автора през годините – на места са различни конкретният повод или конкретният контекст, в които един или друг текст е бил написан; от друга страна – *генетичната* логика, която по-

¹ Виж библиографията в края на книгата.

казва тясната обвързаност на микро- и макроравнището на изследване. Всеки от тези текстове, самостоятелно или групиран с други, би могъл да бъде разгърнат в книга, но това е друга задача, която безспорно би задълбочила познанието по един или друг конкретен проблем, ала би обеднила общата картина. Стремежът ми бе да очертая контурите на ново изследователско поле, изградено от различни и пресичащи се обекти и от множество допълващи се подходи.

Характерът на книгата изисква още едно уточнение – единството на обекта на изследване и тематичната близост на отделните студии неизбежно налага връщане към едни и същи проблеми, използването на едни и същи понятия, сходна аргументация и дори близка реторична техника, откъдето идва и опасността от някои повторения. При допълнителната редакция съм се старал да ги изчистя, доколкото е възможно, но в някои случаи това заплашваше да накърни логиката на изложението на отделните текстове. Оставям на читателите да преценят доколко това се отразява на комуникативността на цялото, доколкото тя е била водещата ми цел.

И. З.